

Omvänd ändamålsrationalitet. Urmänniska och upplevelsesamhälle

CARL-GÖRAN HEIDEGREN

Sociologiska institutionen, Lunds universitet

1. Den tyske sociologen Gerhard Schulze har i ett voluminöst arbete karakteriserat det samtida tyska samhället som ett *Erlebnisgesellschaft*. Detta skall förstås i en komparativ betydelse: "Titeln utsäger inte att detta samhälle är ett upplevelsesamhälle, utan att det är det mer än andra samhällen, och detta i så hög grad att det lönar sig att fokusera den sociologiska analysen på denna aspekt" (1993:15). Schulzes analyser baserar sig på en omfattande empirisk undersökning genomförd i Nürnberg vid mitten av 1980-talet. Det är inte min avsikt att här presentera och diskutera Schulzes ytterst innehållsrika arbete i sin helhet, utan mitt intresse är riktat mot det i titeln angivna temat. Några ord bör dock sägas för att placera in detta i ett aktuellt diskussionssammanhang.¹

I förhållande till idag ymnigt förekommande individualiseringsteorier (Beck m fl) innebär Schulzes undersökning närmast en "anslutningstes. I vilka former blir samhälle till under betingelse av fortskridande individualisering? Sociologin står inför nya uppgifter." (1993:78) Vi genomlever inte det socialas försvinnande, såsom detta åtminstone som retorisk figur föresvävat t ex Baudrillard, utan nya former av *gemensamheter* uppstår i individualiseringens kölvatten. Den största utmaning som Schulzes studie innehåller torde emellertid vara att dess slutsatser i vissa centrala avseenden befinner sig på kollisionkurs med Bourdieus. I stället för en *vertikal* ordning och hierarki av livsstilar baserad på innehavet av olika former av kapital, framträder i Schulzes diagnos en *horisontell* ordning där ingen är entydigt över- eller underordnad – utan helt enkelt bara annorlunda. "Distinktion är en biprodukt" (1993:545); 1980- och 90-talens Tyskland är inte 1960- och 70-talens Frankrike. *Oublier Bourdieu!*²

Ett upplevelsesamhälle kännetecknas av att de människor som bebor det i hög grad är inriktade på att ha, i en bred bemärkelse, *sköna* upplevelser. En förutsättning för att en sådan typ av livsprojekt skall kunna bli utbrett är att spelrummet av möjligheter genomgått en kraftig utvidgning. Några välbekanta stickord för denna utveckling är höjd levnadsstandard, mer fritid, ökade utbildningsmöjligheter, tekniska framsteg etc. Därigenom möjliggörs för människor att i långt högre grad än tidigare *välja* sina liv. Vardagslivet genomgår en tilltagande *estetisering*. Hur man gestaltar sitt liv blir alltmer till en smakfråga: det gäller att inrätta sitt liv på ett så-

dant sätt att detta upplevs som skönt. En tvål som blott fyller den simpla funktionen att tvätta rent är något passé; dess doft, färg och form måste dessutom appellera till just *mig*. Upplev ditt liv', så lyder upplevelsesamhällets kategoriska imperativ. Denna utveckling går hand i hand med framväxten av en veritabel upplevelsemarknad, där livsstilar och framför allt upplevelser av allehanda slag utbjuds – och efterfrågas – *en masse*. "Livets problemperspektiv förskjuts från en instrumentell till en normativ nivå; i stället för den tekniska frågan 'Hur uppnår jag X?' träder den filosofiska frågan 'Vad vill jag egentligen?' " (1993:33).

Jag kommer nu att snäva in ytterligare på denna uppsats specifika tema. Här följer miniexplikationer av tre centralbegrepp i Schulzes kultur-sociologiska ansats:

Upplevelse – övergående subjektiv process som inbegriper både kropp och medvetande. Som sådan är den inte liktydig med ett passivt mottagande av intryck utifrån, utan inbegriper väsentligen en bearbetning av dessa från subjektets sida. Ett intryck blir till en upplevelse först genom subjektets gestaltande aktivitet.

Upplevelseorientering – genomgående tendens hos en människa att inrikta sitt liv på att hos sig själv frambringa övergående upplevelser med en positiv värdeladdning. I anslutning till att spelrummet av möjligheter utvidgats har strävan efter sköna upplevelser alltmer kommit att bli till grundläggande och övergripande livsproblem och livsprojekt. Alternativa möjligheter är t ex överlevnadsorientering, där förvärvet av livets nödtröft står i centrum för intresset, och pliktorientering, som riktar sig mot ett högre värde av något slag (t ex den inomvärldsliga asketiska livsföringen).

Upplevelserationalitet – strävan att genom påverkan av yttre betingelser framkalla eller utlösa önskvärda subjektiva processer hos sig själv. Upplevelser är i detta fall inte något som blott åtföljer ett visst handlande, utan är från början intenderade som handlingens mål. Upplevelserationalitet är upplevelseorienteringen satt i system: de huvudsakliga instrument som denna rationalitetstyp idag arbetar med är konsumtion, resor, kontakter, tillställningar etc.

Upplevelseorientering och upplevelserationellt handlande har i de västliga välfärdssamhällena under efterkrigstiden kommit att inta en alltmer framträdande plats, och tendentiellt avancerat från att vara undantagstillstånd till att bli *normaltillstånd*. De omfattar en allt större andel av befolkningen; de tar alltmer av förfogbar tid i anspråk; de genomsyrar alltfler livsområden; och de definierar i allt högre grad livets värde och mening. "Det vore en överdrift att säga att den psykofysiska semantiken /upplevelseorientering/ avlöst den ekonomiska. Det står emellertid klart att tyngdpunkten har förskjutits" (1993:258).

2. Även om explicita referenser saknas så förefaller det uppenbart att Schulzes begrepp om upplevelserationalitet och upplevelserationellt handlande är inspirerade av vad Arnold Gehlen³ karakteriserat genom de inte helt lättöversatta uttrycken *Umkehr der Antriebsrichtung* och *Inversion der Verhaltensrichtung*. Jag kommer i det följande att tala om omvänd ändamålsrationalitet. För Gehlen utgör den omvända ändamålsrationaliteten ingenting mindre än en antropologisk och handlingsteoretisk grundkategori.⁴ Låt oss titta något närmare på hans resonemang.

Gehlen beskriver den omvända ändamålsrationaliteten på följande sätt: ”Den består i att människan inte sätter som mål för sitt handlande en nyttoinriktad förändring i yttervärlden, utan en biologiskt meningslös förändring av det *egna subjektiva tillståndet*. I detta fall eftersträvas alltså ett inre tillstånd som bringas åstad med hjälp av ett lämpligt förhållningssätt som upptäckts av en slump eller på experimentell väg.” (1983b:200) Med *ändamålsrationalitet* avses vanligtvis ett handlande som gör bruk av bestämda *medel* i syfte att uppnå en bestämd förändring – i form av ett bestämt *mål* – *av yttervärlden*. *Omvänd* är ändamålsrationaliteten när den handlande gör bruk av bestämda medel för att uppnå en bestämd förändring av sitt eget *inre* tillstånd. Denna rationalitetsforms antropologiska djupdimension framgår av följande citat från samma Gehlen-text: ”Förändringen av det egna inre tillståndet, av medvetande- och driftstillståndet, är något som eftersträvas på alla kulturnivåer och på de mest skiftande tekniska sätt.” (s 201) Denna rationalitetsform är i själva verket lika gammal som människan som kulturvarelse. I *Urmensch und Spätkultur* från 1956 heter det: ”Oangivbart tidigt har man tekniskt underlättat omvändningen av driftsriktningen. Alkoholiska, sexuella och toxiska excesser, svindel- och dansexstaser är urgamla . . .” (s 266). De som vågade sig fram längst och excellerade i denna manipulation av sitt eget inre var de inverterade, paranormala människorna, undantagsmänniskorna – schamanerna.

Hur skall denna antropologiska grundkategori närmare förstås? ”Till att börja med måste dessa extaser förstås utifrån avlastningssynpunkten, de utgör sprängningar av vardagen och dess plikter, ett upplösande av ordningsregler och disciplineringsvanor . . . Tillstånd av detta slag utgör avlastningar redan av det skälet att de är specifikt *samtida*, bekymren om framtiden, trycket från det förgångna och samvetet tiger still.” (1956:269–70). Den *orgiastiska* extasen utvecklar därutöver ett av människans grund- och särdrag till sin fulländning: nämligen vad Gehlen kallar *Entdifferenzierung*. Härmed avses det förhållandet att människan inte är i besittning av några entydiga, från varandra skarpt avgränsbara drifter, utan dessa är plastiska och kan till en viss grad övergå i varandra (så som för Freud sexualdriften kan anta de mest skiftande gestalter). Detta förhållande blir

människan medveten om och driver till fullbordan i den orgiastiska ekstasen, varför hon kan sägas fullborda sitt människoblivande i denna.⁵

I en text från 1959 slår Gehlen så en vid båge från urmänniskan till sin egen samtid: ”Den direkt eftersträvade förändringen av det inre tillståndet spelar såsom upplevelseberikning idag en mycket framträdande roll för det isolerade, enskilda medvetandet; film, radio och teve tjänar detta syfte” (1983c:356)⁶ Från detta citat är det i sin tur inte svårt att slå en ytterligare båge till Schulzes analys av upplevelsesamhället.

3. Upplevelserationalitet är omvänd ändamålsrationalitet. Det signalerar djupgående förändringar med avseende på mänskligt liv och leverne när en handlingstyp genom vilken man tidigare ställde sig utanför gällande ordningar har kommit att (tendentiellt) bli dominant i människors livsorientering. Vad som varit undantagstillstånd har blivit till normaltillstånd: med en Weber-inspirerad vändning skulle man kunna tala om den karismatiska handlingens alldagliggörande. Från att ha varit ett handlande i hög grad förbehållit paranormala personer och reserverat för bestämda tidpunkter har den omvända ändamålsrationaliteten blivit något alldagligt. De västerländska samhällena har därmed inträtt i en fas av vad Schulze kallar *inåtriktad modernisering*. Modernisering har länge varit i princip liktydigt med *utåtriktad* ändamålsrationellt handlande: förbättrade maskiner, större vinstmarginaler, effektivare förvaltning etc. ”Samtidigt som den utåtriktade moderniseringen fortskrider . . . erövrar sedan några decennier tillbaka en inåtorienterad variant av ändamålsrationalitet mark: upplevelserationaliteten” (1993:419). Den omvända ändamålsrationalitetens dominerande verksamhetsfält är idag en inåtorienterad konsumtion. I en nyligen publicerad kulturfilosofisk uppsats skriver Schulze: ”Vid upplevelserationell konsumtion har produkter status av medel för inre ändamål; man väljer dem för att försätta sig själv i bestämda tillstånd” (1994:109). Ur denna synpunkt – upplevelserationalitetens – består ingen skillnad mellan en dikt av Rimbaud och en film med Rambo; båda kan fungera som medel för att frambringa en upplevelse med positiv (’skön’) värdeaddering.

Är den inåtriktade moderniseringen riskfri. Knappast, utan även i detta avseende lever vi idag i tilltagande grad i ett risksamhälle. Schulze diskuterar speciellt två hotande faror: å ena sidan *osäkerheten* i fråga om vilka upplevelser som ’verkliga’ är eftersträvansvärda, å andra sidan *besvikelsen* som uppstår när upplevelsen inte visar sig motsvara förväntningarna. Upplevelseorienteringen genererar således sina egna risker. Man kan i sammanhanget dessutom tala om en överproduktionskris, en ”galopperande inflation av möjligheter” (1993:91): ju mer man kan välja mellan, desto svårare blir det att veta vad man ’egentligen’ vill, och desto lättare att tappa orienteringen i tillvaron.⁷ I den anförda kulturfilosofiska uppsatsen

närmar sig Schulze med raska steg en adorno-gehlensk kulturpessimism: upplevelsesamhället som *Spätkultur*.⁸ ”Upplevelseorienteringens fat saknar botten, men materialet att fylla det med minskar. Tror någon på fullt allvar att utvecklingen kan fortgå på samma sätt i ytterligare tjugo år?” (1994:124)⁹.

Det är näraliggande att invända mot Schulze att han alltför oproblematiskt utgår ifrån att de västerländska samhällena av idag utgör överflödssamhällena, dvs att själva premissen för hans analyser kan ifrågasättas. Även om det skulle vara rimligt att utgå ifrån att vi under ett par decennier levt i ett överflödssamhälle, så tyder en hel del på att detta förhållande nu håller på att förändras, att många människor åter gör erfarenheten av knappa resurser. Kanske är det så. Den fråga som i så fall inställer sig är: Hur förmår upplevelseorienterade människor att ställa om sig till överlevnadsorientering? Här blottläggs en friktionsyta som ger problemet med knappa resurser dess aktuella och brisanta form. Att en omvänd ändamålsrationalitet i så hög grad blivit till normaltillstånd utgör ett *novum* i mänsklighetens historia. I vad mån är detta en irreversibel process som framledes kommer att sätta sin prägel på – till att börja med – västerlandets utveckling?

NOTER

- ¹ Gerhard Schulze (f 1944) är professor i empiriska socialforskningsmetoder vid universitetet i Bamberg. Det finns all anledning att önska Schulzes undersökning en livlig reception inom svensk kultursociologi och ungdomsforskning. Med sin teoretiska och metodiska medvetenhet, varje steg som tas är föremål för metareflexioner, i kombination med att ett omfångsrikt empiriskt material bearbetas, kan den betraktas som förebildlig. Schulzes bok har anmälts av bl a Axel Honneth i *Merkur* (46, 1992:522–527) och av Hans-Peter Müller i *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (45, 1993:778–780). I den annars så receptiva tidskriften *Theory, Culture, and Society* har jag däremot ännu inte kunnat finna någon reaktion. Schulzes studie tillhandahåller en hel del av de ”empiriska analyser” som t ex Mike Featherstone efterlyser. Se ’Lifestyle and Consumer Culture’, i dens, *Consumer Culture & Postmodernism*, SAGE Publications, (1991:84).
- ² Det sistnämnda är naturligtvis en våldsam överdrift. Jag hoppas i framtiden kunna återkomma till detta intressanta tema: Schulze kontra Bourdieu. I Tyskland är diskussionen redan i full gång: Se t ex *Das symbolische Kapital der Lebensstile. Zur Kultursoziologie der Moderne nach Pierre Bourdieu*, (red) Ingo Mörth & Gerhard Fröhlich, Frankfurt & New York (1994).
- ³ Om Arnold Gehlen (1904–1976) och hans intellektuella karriär skulle mycket kunna sägas, men det skall inte göras här. Nämnas bör dock att Gehlen från 1947 var professor i sociologi och psykologi vid förvaltningshögskolan i Speyer, samt från 1962 och fram till sin emeritering 1969 professor i Sociologi vid tekniska högskolan i Aachen. Se vidare Karl-Siebert Rehberg, ”Metaphern des Standhaltens. In memoriam Arnold Gehlen”, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (28, 1976:389–398).
- ⁴ Den kan vara bådadera därför att Gehlen försöker bygga upp en allmän antropologi just utifrån handlingen. I en tidig uppsats om Schopenhauer anför Gehlen uttrycket *Umkehr des Lebenswillens* som vore det ett citat; något sådant citat har dock inte kunnat beläggas hos Schopenhauer (se 1983a:42, samt utgivarens anmärkning på sidan 431).

- ⁵ En annan form av ekstas, den *asketiska*, tematiserar och driver enligt Gehlen på liknande sätt ett annat av människans grund- och särdrag till sin fulländning: *instinktreduktionen* (se t ex 1956:271).
- ⁶ Den omvända ändamålsrationalitetens antropologiska spännvidd anger Gehlen när han på ett annat ställe skriver: "... den sträcker sig från intenderade tillstånd av ekstas, t ex schamanernas flugsvamprus, till sittplats i biosalongen" (1956:70).
- ⁷ Schulze kan därför karakterisera sitt arbete som "ett försök att tolka dagens samhälle utifrån den allmänna strävan efter att finna orientering" (1993:72).
- ⁸ Den egentligen helt osannolika personliga vänskapen mellan Adorno och Gehlen, som Helmut Schelsky berättar om (se 'Zur Entstehungsgeschichte der bundesdeutschen Soziologie. Ein Brief an Rainer Lepsius', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (32, 1980:417), torde ha haft sin grund i att båda var kultur dinosaurier i en post-dinosaurisk tid: Se t ex deras intressanta 'Streitgespräch' från 1965: 'Ist die Soziologie eine Wissenschaft vom Menschen?', i Friedemann Grenz, *Adornos Philosophie in Grundbe-griffen. Auflösung einiger Deutungsprobleme* (Frankfurt am Main, 1974:225–251).
- ⁹ Medan Gehlen ännu talar om *Konsumpassivismus* och *Konsumquietismus* (se t ex 1957:44f), och överhuvudtaget närmast ligger i linje med avsnittet om 'Kulturindustrin' i *Upplysningens dialektik*, så ser Schulze, i anslutning till nyare forskning, konsumtion som en i hög grad aktiv process. "Vi, allmänheten, måste inse, att vi förtjänar den situation som vi befinner oss i." (1993:549) Se här t ex Mike Featherstone, 'Theories of Consumer Culture', i *Consumer Culture & Postmodernism*; 13–27.

REFERENSER

- Gehlen, Arnold (1956) *Urmensch und Spätkultur. Philosophische Ergebnisse und Aussagen*, Bonn.
- Gehlen, Arnold (1957) *Die Seele im technischen Zeitalter. Sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft*, Hamburg.
- Gehlen, Arnold (1983a) 'Die Resultate Schopenhauers', i *Arnold Gehlen. Gesamtausgabe. Bd 4. Philosophische Anthropologie und Handlungslehre*, (red) Karl-Siegbert Rehberg, Frankfurt am Main, 25–49 /1938/.
- Gehlen, Arnold (1983b) 'Über instinktives Ansprechen auf Wahrnehmungen', i *Gesamtausgabe. Bd 4*, 175–202 /1961/.
- Gehlen, Arnold (1983c) 'Soziologie als Verhaltensforschung', i *Gesamtausgabe. Bd 4*, 351–365 /1959/.
- Schulze, Gerhard (1993) *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*, Frankfurt am Main & New York /1992/.
- Schulze, Gerhard (1994) 'Gehen ohne Grund. Eine Skizze zur Kulturgeschichte des Denkens', i *Philosophische Ansichten der Kultur der Moderne*, (red) Andreas Kuhlmann, Frankfurt am Main, 79–130.

SUMMARY

Carl-Göran Heidegren

Inverted goal-rationality. Urmensch and Erlebnis-society.

The article takes its point of departure in a recent attempt at a synthesis in the sociology of culture by Gerhard Schulze. It focuses on the concept of *Erlebnis*-rationality, i.e. acting aimed at bringing about an intended change of one's inner subjective state. This concept is related to a fundamental category in Arnold Gehlens anthropology and theory of action: *Umkehr der Antriebsrichtung*, that I choose to call "inverted goal-rationality". Gehlen traces this kind of action – in the form of orgiastic and ascetic ecstasies – back to the

beginnings of mankind. Inverted goal-rationality is today a central and wide-spread orientation in the life of Western man – e.g. in the form of consumption for the purpose of having a certain positive *Erlebnis*. Finally, the article poses the question what it means for a society that an inverted goal-rationality has attained such a central position.